

Təyyar
SALAMOĞLU

İyazi

Bizim ədəbiyyatımızla ədəbiyyatşünaslığımız arasında sovet rejiminin ədəbiyyat siyasəti Çin söddi kimi dayanır. Bu söddi keçib ədəbiyyatımızın haqiqi mahiyyətini tam şəkildə dərk etmək hələ ki, bizə nəsb olmamışdır. Doğrudur, rejimin çöküşü ilə baxımsız qalıb, onsuz da özüllü o qədər də möhkəm olmayan bu söddə dağılmışdır. Amma tam dağılmayıb. Sovet rejiminin ədəbiyyat siyasəti inersial formada düşüncəmizdə hələ də qalır və Çin söddinə çevrilərək bizə ədəbiyyatımızın haqiqi mahiyyətini açmağa mane olur. Bu maneə təkso sovet dövründə yaranmış ədəbiyyata qarşı deyil. Klassik irsimiz də, hələ ki, sovet rejiminin ədəbiyyat siyasəti, metodu və metodologiyası ilə dəyərləndirmənin əfrısını çəkməkdədir. Bu mənada, xüsusən XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının yenidən dəyərləndirilməsinə daha açıq çitəyək hiss edilməkdədir. Nümunə üçün bu əsərin ədəbiyyatının böyük nümayəndələrindən biri Mir Cəlalın yaradıcılığı ənsə əlaq və onun üstündə fikirlərimizi aydınlaşdırmaq gətirik.

Mir Cəlal haqqında çox yazılıb, bu "yazılma" müstəqillik dövründə daha da intensivləşib. Ədəbiyyat tariximizdə, əli və ota məktəb dərsliklərində ona xüsusi oçerklər həsr edilmiş, ədəbi portretləri yaradılıb. Lakin, sovet dövrünün bu böyük yazıçısının yaradıcılıq imkanlarını, əsərlərinin haqiqi ideya-estetik mahiyyətini dərinliklərinə axıra qədər nüfuz edə bilməyib. Haqqındakı monoqrafik araşdırmalarda da Mir Cəlalın bədii yaradıcılığını, xüsusən romanlarının əli dəyərləndirilməsinə sovet ədəbiyyatşünaslığımıza xas stereotip təhlillərdən yaxa qurtarmaq mümkün olmayıb. Deyək ki, milli xarakterin bədii ifadəsi kimi, Səna obrazından ürok dolusu danışılıb, Baharın acı tale-

Ədəbiyyatla ədəbiyyatşünaslıq arasında silsiləndən

yi yazıçının insana humanist yanaşmasını kontekstində dəyərləndirilib. "Dirilən adam" da Qədir-Bəbir boy. "Açıq kitab" da Gəldiyevlə Vahid-Rübabə cütlüyünün qarışması cəmiyyətdəki sosial ədalətsizliyə yazıçının sətir tonqidi münasibətini ifadəsi kimi mənəfərlənir. Yazıçının roman təfəkkürünün lirik təməl daxilində tozəhr edən geniş imkanları və bir çox digər sonatkarlıq xüsusiyyətləri əli təhlil mətvəsinə götürülüb. Lakin bu təhlillər homin

dir. "Açıq kitab" həyatdan, haqiqətdən danışır". Düşünməyə dönməzdi ki, M.C.Cəfərov kimi dərin elmi eridusiyalı "filosof tonqidi"nin (S.Vurğun) əsəri verildi-yi bu qiyomet - "Açıq kitab" haqiqətin üzünə dik baxan" roman kimi dəyərləndirən bu qiyomet sonrakı illərin tonqidi təhlillərinə də tamən unudulub və əsərin bütövlük əks mövqedən qiyomet verməyən revansı başlanı. M.Arif 1948-ci ildə qələmə aldıqı "Sosialist realizminin böyük məsələləri"

za fəal münasibət nəqteyi-nəzərdən də zoillimləşdi. Onların gürdüş dairəsi məhdudlaşmışdır. Xüsusən dairə həyatının canlı ləvhələrini verməkdə gözəl məharəti olan Mir Cəlal "Açıq kitab" romanında öz ənosonindən bəlo uzatılaraq, məşəq bir qadının taleyini öymüş, onun həyoacəlarını təsvirə uzun fasilələr həsr etmiş, böyük sovet həyatını, böyük sovet ədəbini isə unutmuşdur".

1945-ci ildə nosrimizin "haqiqətin üzünə dik baxan bir nəçə

düşün metodoloji yolu tarixilik prinsipinə əməl edilmişdir. Məhz homin tarixilik prinsipinə məsələlərə yanaşaraq, 1945-1948-ci illər arasında UK(b)P MK-nin ədəbiyyat və incəsənət haqqında bir-birinin ardınca çıxan qərarların xatırlamaq lazımdır. "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi" kitabında oxuyuruq: "UK(b)P MK-nin "Zvezda" və "Leninqrad" jurnallarında haqqında" 1946-cı il 14 avqust tarixli qərar məharəbdən sonrakı dövrdə Azərbaycan ədə-

Bizim də Zəşşenkolərimiz olubmu?!

osərləri ümumən yazıldıqı zamanın axarında dəyərləndirilib, zamanın axarında yazılmış romanları kimi dəyərləndirilib. Mir Cəlalın üç romanlarında, xüsusən "Bir gəncin manifesti" və "Açıq kitab"da zamanın siyasətinə mütəxəlif mövqeyi, əsərlərinə əsaslı şəkildə bədii ifadəsini tapan anti-rejim əhval-rəhiyyəsi və düşüncəsi əli analiz pmedetmə olmayıb. Məhz bu istiqamətdə ədəbiyyatşünaslıq təhlillərinə xüsusi çitəyək yaranır. Adı çəkilən romanların haqiqi məzmunu bu istiqamətin əli açıldıqı zamanı tam şəkildə ərtəlağa çıxır və bütövləşə bilər.

Əli ədəbiyyatda tez-tez vurğulanan bir haqiqət var: "Mir Cəlalın romanları içərisində nisbətən əz böyrənili, əz tədqiq və təhlil ediləni "Açıq kitab"dır".

Doğrudan da, "Açıq kitab" əz böyrənilib, əz tədqiq edilib. Ədəbiyyatşünaslığın bu əli etirafı tam obyektivdir. Lakin ədəbiyyatşünaslığımız bunun səbəbləri haqqında düşünübümü? "Açıq kitab"ın uzun müddət tonqidi və əli düşüncənin tonqidi olduğunu kərdə qalmışın səbəbini izah edibmi? Axı bu haqda düşünməyə əlizmə kifayət qədər ənsə var. "Çin əz görə ki, "Açıq kitab" romanı nəsr olunduqdan çox əz sonra tonqidiyin diqətinə xüsusi şəkildə cəlb etmiş, əzər əhəli təhlil pmedetmə olmuş, əzə ideya-bədii cəhətdən yüksək dəyəri verilmişdi. Şəhət M.C.Cəfərovun 1945-ci ildə yazdıqı "Açıq kitab" məqaləsindən gədir. Böyük tonqidiyin məqaləsi roman haqqında ümumiləşdirilmiş əli qənaətilə bəslənir: "Nəsrimiz həqiqətin üzünə dik baxan bir nəçə qiyometi roman, povest və həkəyörlü məlikdir. Onlardan biri Mir Cəlalın "Açıq kitab" romanı-

məqaləsində S.Rəhimovun "Xələuşəği"; "Şərətəli" həkəyörlərinə, S.Rəhimannın "Aşnar" kome-diyasını, xüsusən Mir Cəlalın "Açıq kitab" romanını nəzərdə tutaraq yazırdı: "Həç tonqidi etməmək pəsi tonqidi etməkdən yaxşıdır... Sosialist realizmi bəlo tonqidi əlyəhdənir". S.Rəhimovun, S.Rəhimannın, Mir Cəlalın yaradıcılıqna 40-ci illərin sonlarının tonqidi yanaşmalarında birtərəfəlilik və inkarçılıq mövqeyi dəvəmlə şəkil əlr. Eyni ildə - 1948-ci ildə yazdıqı "Azərbaycan sovet ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri" əli silsilə məqalələrindən bəncisində M.Hüseyn M.Arifin ədi qəkilən müəlliflə, xüsusən "Açıq kitab" münasibətini prinsip etibarini lə tokrar edir: "Məsələ bərsəndədir ki, hom Mir Cəlal, hələ də Sabit Rəhmanın sən əsərlərində yalın təməlik vüsət etibarini deyil, əyni zamanda, həyatımı-

qiyometi roman, povest və həkəyörləri" arasında tonqidin yüksək dəyərləndiridiyi "Açıq kitab"ın 1948-ci ildə tonqidiçilərin əsərlərini tərma cəkməsinin səbəbi nədir? Bu barədə düşünməyə dönməzi?

M.Arif və M.Hüseynin "Açıq kitab" M.C.Cəfərovla bədan-bədan zidd mövqedən qiyometləndirilmələri'nin səbəblərini tonqidiyin estetik zəvqləri və yaxud, elmi-nəzəri soviyörləri arasındaqı fərqlərə əxtarmaq, yəqin ki, sədəliqlənk olardı. Əli isə tonqidi qiyometlərin arasındaqı bu qədər böyük fərq nodən doğuru? Fikrimizə, bunun səbəbini iticəli-siyasi və ədəbi-mədəni zəmanlər və şəraitlərin arasındaqı, fərqlərə əxtarmaq zəlimdir. Doğrudur, M.Cəfərov M.Hüseyn və M.Arifin məqalələrini qəlibmə əlmanları arasındaqı fərqlərə qədər çox deyil, cəmi icə idir. Burada hənsə ənsəli iticəli-siyasi və ədəbi-mədəni şərait fərqləndirən şəhət gəde bilər?

Həç şühəhsiz, sonatkarın yaradıcılığını qiyometləndirmənin ən

biyyatının ideya-bədii inkişafına böyük bir təkəyər verdiyi kimi, ədəbi-tonqidi fikrin istiqamətində də müyyəyən etdi". Bu sitatə ona görə gətirik ki, sif diqətilə böyük mövqedən və zamanın ədəbiyyat siyasətinə uyğun deyimlik mövqedən bu məlahizmə təhəqim kimi qəbul edərk. İndi həç kimi şühət etmir ki, 1946-1948-ci illər qərarları əz haqiqətdə "Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-bədii inkişafına" nöinki təkən vərəmirdi, hərtə bu inkişaf bəxovə oldu, əyni zamanda, ədəbiyyatla tonqidi, yaxud ədəbiyyatşünaslıq arasında haqiqətin Çin söddi rolə oynadı. Ancaq bu sitatən ifadə edildiyi haqiqətdən ibarət əli ki, doğrudan da, bu qərarların "ədəbi-tonqidi fikrin istiqamətində də müyyəyən etdi" və onun ədəbiyyat haqqında haqiqəti dölə gətirməsinə mane əli oldu. Amma bu məqamda maraqlı olan məsələnin başqa bir tərəfini, UK(b)P MK-nin bu dörd məmur qərarı bəgünkü ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsinə yanaşanda bözi əli haqiqətlərin meydənə çıxarılmasına əsaslı təkən verir.

Məsələn, bizim ədəbiyyatşünaslıq müəli bədii prosedura səsrələndirən estetik çərçivələrinin rəqədləndirilməsinə, ən yaxşı hələ Stalin rejiminin çöküşündən sonrakı illərə, prinsip etibarini 50-ci illərin ərtərlərindən sonra əyək edir. Ancaq "ədəbiyyat və incəsənət haqqında" 1946-1948-ci il qərarlarını məzmunu ümumitəfəq qiyəmsəndə bu prosedura 40-cı illərin əvvəllərindən başlanaraq həkəyörlü məlahizmə uyğun sürməyə imkan verir. İltis bu qərarlar əz də düşünməyə əyəkən verir ki, "məən kommunist deyin və buna görə də kommunist olmaq və kommunistəyənə yazmaq istəməyimi?" deyəyən yazıçılar (ələcə də troşkiçilərin, vərənskiçilərin, pverəzçilərin) diqətilərini əbəgün müdhiş pressiyası illəri də ələ bilməmiş, bütöv əlkə miqyasında anti-markist estetik düşüncə

Əli ədəbiyyatda tez-tez vurğulanan bir haqiqət var: "Mir Cəlalın romanları içərisində nisbətən əz böyrənili, əz tədqiq və təhlil ediləni "Açıq kitab"dır".

özünü mühafizə edib saxlaya bilmişdir. Düşünmək olmaz mı ki, 1946-1948-ci il qərarları milli ədəbi ənənələrdən gələn və ədəbiyyatın immanent qanunlarından güc alıb özünü az-çox mühafizə edib saxlayan estetikliyin və həyat həqiqətinə sədaqətin qarşısına Çin səddi çəkmək üçün verilmişdi? Düşünmək olmaz mı ki, bu "Çin səddi"nin çəkilməsi, ilk növbədə, elə tənqiddən üzərinə yüklənmiş, onun baş funksiyası elan edilmişdi? Düşünmək olmaz mı ki, "Açıq kitab"a münasibətdə M.Arifin və M.Hüseynin məqalələri ədəbiyyatşünaslıq və tənqiddən ədəbiyyat qarşısına çəkdiyi səddin ilk bəllirtiləri idi?

1946-1948-ci illərin qərarları ümumittifaq miqyasında 40-cı illərin əvvəllərində antimarksist estetik düşüncə ilə, ədəbiyyatın immanent qanunlarından çıxış edərək yazıb yaradan onlarla, bəlkə də yüzlərlə sənətkarın adını, fəaliyyətinin məzmununu hişf edib saxlayır (Bu halda artıq həmin qərarlar tarixin vəsiqələri funksiyasında çıxış edir). Bu siyahıda kimlərin adı var? Anna Axmatova, Mixail Zoşsenko, Sadofyev, Komissarova, Varşavski, Slonimski, Xazin, Vodonyanov, Laptiov, Tur qardaşları, Ribak, Sovçenko, A.Qladkov, Raxmanov, Paqodin, Ckrib, Hacı Şükürov, Qasimov, Tacibayev, Burunqulov və b. və i.a. çoxsaylı müəlliflərin adları və ideya-siyasi cəhətdən rejimin ədəbiyyat siyasətinin tələblərindən kənara çıxan (sosrealizmin sərhədlərini dağıdan) və buna görə də ideya-bədii cəhətdən zəif, sönük və zərərli əsərlər kimi damğalanan və əsl həqiqətdə həqiqi ədəbiyyat qanunları ilə yazılmış çoxlu əsərlər: Mixail Zoşsenkonun "Meymunun sərgüzəşti", "Günəşin tülundan qabaq", Vodopyanov və Laptiovun "Məcburiyyət nəticəsində eniş", Ribak və Savçenkonun "Təyyarə bir gün gecikirdi", Hacı Şükürovun "Xarəzm", Qasimovun "Xocentli Təhmos", Tacibayevin "Biz qazaxlarıq", Burunqulovun "İdukay və Muradım" və adlarını sadalamadığımız digər əsərlər. "Qərarlar"da göstərilirdi ki, "Zoşsenkonun çap edilmiş son hekayələrindən "Meymunun sərgüzəşti" ("Zvezda", N5-6, 1946-cı il) sovet məişətinə və sovet adamlarına bayağı həcvdir. Zoşsenko sovet qaydalarını və sovet adamlarını cybəcər karikatura şəklinə təsvir edərək sovet adamlarına böhtan deyir, onları kobud, az mədəniyyətli, sarsaq, meşşan zövqlü və meşşan xasiyyətli qələmə verir". Azca diqqətli olmaq, qərarlarda Zoşsenkoya, Anna Axmatovaya və digər sənətkarlara qarşı yönəldilmiş ittihamların cüzi leksik dəyişikliklə milli ədəbi prosesdə Mir Cəlalın, S.Rəhimovun, S.Rəhmanın və başqalarının ünvanına da işləndiyini, onların da yaradıcılığının "Qərarlar"dan gələn ittihamlara tuş gəldiyini görməyə imkan verir. Bu səsleşmə təsadüfi idi mi? Bəlkə, bu milli ədəbi tənqiddən mərkəzdə baş verənlərə, sadəcə, adekvat hallar tapmaq və özünü sığortalamaq cəhdləri idi? Bəlkə, Zoşsenkodan və ya Axmatovadan fərqli olaraq Mir Cəlalda antisovet estetik düşüncə axtarmaq tam əbəs bir işdir? Axı "Qərarlar"da tənqiddən də ünvanına sört ittihamlar irəli sürülür, yarıtılmaz vəziyyətin bir səbəbi də "prinsipial bolşevik teatr tənqidi-

nin (oxu: ədəbi tənqiddən - T.S.) olması" ilə izah edilirdi. Heç şübhəsiz ki, milli tənqiddən nümayiş etdirdiyi "bolşevik ayıqlığı"nda bu "ittihamlar"ın da rolu var idi. Digər tərəfdən, tənqid özü də yazıçılara ünvanlanan bu ittihamların mayasının "Qərarlar"dan qidalandığına işarə edirdi: "Məsələni belə qoymaq qətiyyətdən doğru deyildir. A.A.Jdanov "Zvezda" və "Leninqrad" jurnalları haqqındakı məruzəsində aydın bir şəkildə göstərmişdir ki, sovet yazıçısı həyatımızın yeni keyfiyyətlərini göstərməklə tənqid etməyi uyuşdurmalıdır". Tənqid sənətkarlar qarşısında qəti ideoloji tələb və sxem qoyurdu. Milli ədəbi prosesin Anna Axmatova və Mixail Zoşsenko kimi həyat həqiqətinə xəyanət etmək tələbilə razılaşmayan sənətkarları "həyatımızın yeni keyfiyyətlərini göstərməklə tənqid etməyi uyuşdurmaq" tələbini rədd edir və öz mövqelərində israrla qəddər yüksəldilirdi: "Biz yazıçılar sosializm əmlakını oğurlayanlara, rüşvətxorlara qarşı mübarizə etməyəkmi? Biz yazıçılar utopik bir xəyala qapılıb ulduzlara qalxaq mı?" (Süleyman Rəhimov). Elə isə, "Xalauşağı", "Şərbətali" hekayələrini də, "Aşnalər" komediyasını da, "Açıq kitab" romanını da milli estetik düşüncənin sovet rejiminin ədəbiyyat siyasətinə müqavimət hərəkatının nəticəsi kimi qiymətləndirmək daha obyektiv qənaət olmaz mı? Bu müqavimət hərəkatı bizə milli ədəbi prosesimizin Anna Axmatovalarından, Mixail Zoşsenkolarından, Hacı Şükürovlarından, Tacibayevlərdən danışmaq haqqı vermirmi?

40-cı illərin sonlarında ədəbi prosesdə kəskin ittihamlara tuş gələn əsərlərin bədii mətnlərinə dərinə nüfuz etdikdə tənqiddən narahətçiliğinin heç də əsassız olmadığını, Anna Axmatovaların, M.Zoşsenkoların yaradıcılığında müşahidə olunan milli və ümumbəşəri həqiqətlərin, antisovet düşüncənin, xüsusən Mir Cəlalın yaradıcılığında - "Açıq kitab"da, hətta dövrün ədəbi tənqiddən ümumən təqdir etdiyi "Bir gəncin manifesti"ndə də müşahidə etməyin mümkünlüyünü düşünmək lazım gəlir. M.Arifin də, M.Hüseynin də və ümumiyyətlə, digər tənqidçilərin də "Açıq kitab" və "Açıq kitab" tipli əsərlərə ifrat ideoloji yanaşmasının obyektiv səbəblərdən doğduğunu etiraf etməliyik. Lakin bu etiraf bərabər, M.C.Cəfərovun "Açıq kitab" məqaləsində dilə gətirdiyi həqiqətləri daha da inkişaf etdirməyə, demədiyi, deyə bilmədiyi həqiqətləri açıb ortalığa qoymağa bizə nə mane olur?

Milli müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi bizdən həm "Açıq kitab"da, həm də "Bir gəncin manifesti"ndə (və bu potensialı öz varlığında gizləyən digər əsərlərdə) milli varlığın antimüstəmləkə əhvali-ruhiyyəsinin, öz varlığını qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizəsinin estetik ifadəsini görüb-dəyərləndirməyi, başqa sözlə, ədəbiyyatımızla ədəbiyyatşünaslığımız arasındakı səddi aradan götürməyi, eyni zamanda, dövrün ədəbi tənqiddən Mir Cəlal yaradıcılığına tuşlanan ittihamlarının siyasi-ideoloji aspektlərini meydana çıxarmağı tələb edir. Bu barədə növbəti yazıda - "Açıq kitab"ın açılmamış sirləri"ndə.